

Fridlev Skrubbeltrang: Historikerens ansvar – og kritikerens

i anledning af

Thorkild Kjærgaards indlæg

En historikers fremstilling bør naturligvis i hovedsagen bygge på kendsgerninger (fakta) fremdraget og fastslået ved egen eller andres forskning. Samtidig må det erkendes, at der findes områder, hvor det ikke er muligt at nå til fuldkommen sikre resultater. Den samvittighedsfulde forsker kan da i bedste fald holde døren åben for flere muligheder, men må i andre tilfælde betone kildematerialets utilstrækkelighed. Kritikerens (anmelderens) kan som regel ikke med rimelighed gøre indvendinger mod historikerens valg af forskningsområde, og det kan være overordentlig svært, ja, tidsmæssigt uoverkommeligt, for kritikerens at vurdere det kildemateriale, som er det væsentligste nye i en større historisk fremstilling.

Denne »optakt« skylder jeg Thorkild Kjærgaard, når jeg i det følgende tager stilling til hans fyldige anmeldelse i dette tidskrifts bind XXIX, s. 276–284. Med rette har den fået sin plads i Fortid og Nutids Debat-afsnit. Såvel til indledning som i det følgende indeholder anmeldelsen venlige og anerkennende bemærkninger om »Det danske Landbosamfund 1500–1800«. *Det bør vist siges.* – Når T.K. kalder bogen »det mest ambitiøse værk« i mit forfatterskab, generer det mig en smule, fordi »ambitiøs« desværre er et tvetydigt ord. Men en historikers sunde ærgerrighed må frem for alt tage sigte på at fremstille det væsentligste, hans emne rummer, så klart og redeligt som muligt, uafhængigt af, hvad eventuelle kritikere senere måtte mene.

Blandt de 4 »hovedpunkter«, som Thorkild Kjærgaard har valgt at diskutere, er det første *periodiseringen* (et af de mange unødvendige fremmedord, der dagligt skæmmer sproget og skræmmer en del læsere). Tidsinddelingen er for mig et rent praktisk, men iøvrigt underordnet spørgsmål. »1500–1800« er naturligvis

afrundede årstal, og for læserne er det sikkert en fordel at møde en kendt danmarkshistorisk opdeling. Jeg afviser al tale om en tilsigtet »dramatisk effekt« (de, der kender mig, vil næppe påstå, at jeg ynder den slags!). Forøvrigt er det jo urigtigt, at selvejerbondestanden blev »udslettet« o. 1500, og det kan næppe hævdes, at de store landboreformer i hast »genskabte« den. Det er påfaldende, at Kjærgaard ikke omtaler arvefæste, skønt der gennem århundreder fandtes en efterhånden ganske veludbygget bro, der førte over til arvefæstelignende forhold, det *familiefæste*, som jeg tillægger stor betydning, jfr. en række tabeller i min bog og kommentarer til disse (især s. 158 f., 201–205, 218–224 og 343–346).

Thorkild Kjærgaards kritik af min tidsmæssige afgrænsning (hans hovedpunkt I) indeholder foruden det med »den særlige dramatiske effekt« en anden overraskende »formodning« om, at jeg »finder den egentlige dynamiske faktor i det . . . skiftende styrkeforhold mellem på den ene side bonden og på den anden side adelen og godsejerne«. Det spørgsmål kan ikke besvares, for mig bekendt var der på dette punkt ikke noget iøjnefaldende *skiftende* styrkeforhold i 300-året!

Under punkt I anfører Thorkild Kjærgaard sine mere eller mindre sikre »formodninger« om landbrugets stilling til forskellige tider. Han skriver bl.a. (s. 277 øverst): »Som helhed må man formode, at landbruget var mindre påvirket af Den store nordiske Krig end af Den første Verdenskrig, hvor følgerne af den pludselige mangel på udenlandsk gødning og foderstoffer afslørede en umiddelbar sårbarhed over for storpolitiske begivenheder, som var ukendt for det ældre landbrug«. – Nu har jeg jo for henvend 40 år siden skrevet ret udførligt om vort landbrugs forhold under 1. verdenskrig, ikke mindst dets økonomi.¹ Jeg finder Kjærgaards sammenligning meningsløs, navnlig da han (s. 277, højre spalte) røber sin egen usikkerhed m.h.t. landbrugets situation i tiden omkring den store nordiske krig (1709–1720) med ordene: »Højkonjunkturen blev afløst af en vanskeligt tolkelig

1. Det danske Landbrugs Historie, Bind V, s. 507–525, »Landbruget under første Verdenskrig«.

periode ca. 1580–ca. 1730 med hastigt svingende prisbevægelser, der afsluttedes i en udpræget lavkonjunktur«.

Havde Kjærgaard haft et mere indgående kendskab til forholdet mellem godsejere og fæstebønder, der iøvrigt kunne variere fra gods til gods og fra én ejerperiode til en anden, ville han næppe så ensidigt have talt om »styrkeforholdet« mellem ejere og fæstere. De havde også fællesinteresser. Bl.a. har jeg bemærket, at godsejere tildelte velstillede bønder lånekorn, da det jo betød bedre udsæd, større høstudbytte og mere værdifuld landgilde! – Henvisningen til en side i Schultz Danmarkshistorie III, s. 338, er temmelig intetsigende, der foreligger nyere, mere omfattende undersøgelser, som siger noget andet (Aksel Lassen, Fasmer Blomberg). – Det er gådefuldt, hvorfor C. F. Allen og Johs. V. Jensen (»Kongens Fald«), venstrebonde og opgør med Højre og slægtskab (?) med marxistiske teorier skal indblandes i en ret uforståelig kritik af min bog (s. 278).

Hovedpunkterne II og III angår mine undersøgelser over væsentlige sider af *fæstevæsenet*, som Kjærgaard stort set anerkender på sin lidt forbeholdne måde. Det er en svær opgave at kritisere anvendelsen af et kildemateriale, som jeg (men kun jeg) har anvendt års arbejde på. Jeg takker Thorkild Kjærgaard, fordi han i en række noter (især 7–10) dels refererer, dels supplerer sin fremstilling i teksten (s. 278 ff.). Men jeg kan desværre ikke takke ham for en kritik, der gang på gang bærer præg af at være kritik, fordi der nu engang skal kritiseres, eller fordi han ofte tillægger mig meninger og hensigter, som jeg aldeles ikke har. Skønt jeg næppe har for vane at udtrykke mig særlig uklart, må jeg åbenbart atter udtale mig om nogle punkter, som jeg ville anse for temmelig indlysende for den historisk interesserede læser.

Overfladisk set er det naturligvis en inkonsekvens, at jeg i en del af mine tabeller anvender 5-års perioder, i andre 10-års. Pladshensyn, men også et vist ønske om bedre overblik spiller ind. Kjærgaard gør da også kun indsigelse mod det »brud på sædvanlig praksis«, som vedrører reformperioden, idet der s. 340 f og 344, i tabeller vedrørende *års-*

ger til fæsterskifte og til belysning af *familiefæste*, pludselig optræder en 7-årsperiode: 1780–86, fulgt af 1787–96 og 1797–1807 (hvor min undersøgelse af flere grunde standser). – Var det naivt af mig at anse det for en selvfølge, at historikeren (og historisk interesserede læsere) måtte have en særlig interesse i at se, hvordan udviklingen formede sig i reformperioden og i tiden før og efter denne? Jeg havde i hvert fald ikke ventet, at Thorkild Kjærgaard ville beskyldte mig for at forudsætte, hvad jeg kunne ønske at bevise. Jeg har – som altid – ladet kildematerialet vise, hvordan forholdene lå. Det har nu og da ført til resultater, som overraskede mig. I dette tilfælde er det dog Kjærgaard, der – i tillid til sine europæiske konjunkturiagttagelser – kommer for skade at benægte fakta, idet han, efter en fejllæsning af forsiddelseskurven øverst s. 465, vil påstå, at »det ellers så klare skel ved 1787« forsvinder. Forhåbentlig vil han og andre lade sig overbevise af følgende uddrag af mit materiale, som jeg naturligvis har noteret både gods- og landsby (eller gård-)vis og derefter har optalt på årslister for godser og landsdele.

For de to hovedlandsdele angiver 1. antallet af *anvendelige* fæstebrev (i nogle få tilfælde er oplysningerne utilstrækkelige), 2. antallet af gårdforsiddelser.

	Sjælland		Jylland	
	1.	2.	1.	2.
1778	52	15	160	23
1779	39	14	93	16
1780	44	9	114	10
1781	47	8	114	9
1782	54	16	138	26
1783	42	15	122	27
1784	30	12	114	30
1785	46	13	119	12
1786	55	25	126	19
1787	55	20	110	19
1788	43	6	150	2
1789	41	9	69	9
1790	29	4	57	3
1791	35	9	87	4
1792	30	5	102	4
1793	44	7	90	8
1794	31	9	68	1
1795	35	3	74	6
1796	20	4	59	6
1797	30	0	64	1
1798	32	7	44	1
1799	23	1	45	3
1800	37	4	75	6

Rigtigt er det, at antallet af gårdforsiddelser efter 1787 gik stærkt tilbage, men skønt fæstevæsenet af flere grunde, bl.a. begyndende overgang til arvefæste (Nordsjælland) og selveje (Jylland), reduceredes en del, blev forsiddersprocenten i tiåret 1790–99 dog for Sjællands vedkommende 16 og for Jyllands 6. I perioden 1800–1807, hvor mine undersøgelser slutter, var omtalte procent for landet som helhed endnu ca. 5. Det er en situation, der afviger betydeligt fra Kjærgaards påstand om, at »i en række år var det, formentlig for både første og sidste gang i danmarkshistorien, næsten umuligt at drive en gård så dårligt, at man måtte gå fra den«.

I stedet for at tilslutte mig formodningen om en afgørende indvirkning fra vesteuropæiske konjunkturer foretrækker jeg at støtte mig til hjemlige kendsgerninger. Forsiddelsesstatistikken må ses i forbindelse med gode og dårlige høstårs følger for danske bønder. Sagen er ikke helt ligetil. Det kan bl.a. udlæses af en række afhandlinger i tidsskriftet »Danmarks og Norges økonomiske Magazin« (1757–64), hvor det diskuteres, hvorvidt høje, lave eller middelhøje kornpriser gavnede landbrugerne mest. Priserne lå naturligt nok højest efter år med misvækst, der medførte, at mange bønder ikke havde korn at sælge, men tværtimod ofte måtte købe. De priser, der blev betalt, kunne ofte, men langt fra altid stå i forhold til kapitelstakster eller (på Sjælland) det såkaldte kirkekøb.² I reglen steg forsiddelsesernes tal allerede i misvækståret, ofte dog først i det følgende år. Omvendt: en god høst kom undertiden for sent til at redde en gårdfæster, der »sad yderligt« som følge af det forrige års ringe høstudbytte. Det var netop tilfældet i 1787. Året 1786 var i store dele af landet (også på Fyn) et dårligt år. Det gode høstår 1796 giver sig ligesom 1787 først året efter et tydeligt udslag i stærkt dalende forsiddelsesprocent (jfr. s. 400 og ovenstående tabel).

I Thorkild Kjærgaards ordrige omtale af gårdforsiddelser antydes det, at jeg skulle anse disse for »en specifik fejl ved fæstevæsenet«, og han taler om »den givetvis ubehagelige, men i øvrigt ganske uundgåelige udskillelse af gårdbrugere, som ikke kunne klare sig« (s. 280). Ofte var det således, men m.h.t. det »uundgåelige« vil jeg henvise til eksemplet fra Holmegaard 1715 (s. 157 nederst), til visse punkter i min omtale af ridefogder (især s. 198), og til en fortegnelse over gårdforsiddere på Sorø Akademis gods (*ikke* et af de 68, der indgår i min fæstestatistik), hvor ikke blot fæstere med meget små restancer blev afsat, men hvor i hvert fald en enkelt fæster helt *uden* restancer ikke fik sin ret, simpelthen fordi der *var* indsat en anden fæster på gården! Man bør i øvrigt mærke sig, at diskussionen om gårdfæsteres udsættelse i landbokommissionen 1786–87 ikke viste en ensidigt bondebeskyttende tendens (s. 332 f.).³ Forsiddelser havde som regel økonomiske årsager. Herunder hørte også for en del *rømning*, hvorved gårdfæsterens hensigt naturligvis var andetsteds at skaffe sig en bedre tilværelse, som han ofte havde forberedt i tide (s. 156). I »Husmand og Inderste«, s. 35, anføres eksempler på meget omfattende rømninger sidst i 1600-tallet, tydeligt nok med det nævnte formål.

Under IV beskæftiger Thorkild Kjærgaard sig med »tesen om at landboforholdene i ældre tid skal have været særligt ugunstige på Sjælland« (læs: den sjællandske øgruppe), s. 276. Denne opfattelse deler jeg utvivlsomt med de fleste historikere, og jeg burde måske have illustreret vornedskabets indflydelse i langt højere grad, end det er sket. Men samtidig må jeg fremhæve, at væsentlige forhold veksler fra gods til gods, som det tydeligt fremgår af en kortfattet oversigt s. 459–63.

Jeg vil nødigt fremhæve modsætningsforhold mellem fæstebonde-tilstande i de forskellige landsdele uden mere indgående stu-

2. Jeg kan henvise til min afhandling »Kapitelstakster og Kirkekøb paa Sjælland i det 18. Aarhundrede«. Festskrift til Erik Arup (1946), s. 225–249.

3. Den »klare modstrid«, som Thorkild Kjærgaard s. 281, note 11, mener at kunne påvise, skyldes en misforståelse. I min sætning s. 339: »Opgangslinien blev brudt« indskyder T. K. »[fra omkr. 1740]«, men det drejer sig om femårene 1750–54 og 1760–64. Læser man min fremstilling i sin rette sammenhæng, er T.K.s næste indskudte parentes »[i årene efter 1765]« helt overflødig.

dier, end dem jeg navnlig i 1950erne og omkring midten af 1970erne har foretaget (for husmændenes vedkommende må jeg endnu længere tilbage). Jeg forstår ikke, hvad der menes med, at den sjællandske fæstebønder skulle have været et offer for »en indkredsning mellem godsejerne og landarbejderne, der handlede i en slags indbyrdes forståelse« (s. 282). Arbejdslønnens størrelse må jo ses i forbindelse med naturlønnens værdi, og de gentagne forbud mod *lønnesæd*, som vi naturligt nok har utilstrækkelige oplysninger om,⁴ viser, at forordningerne ikke blev overholdt.

Det var forståeligt, at mange ikke-stavnsbundne bønderkarle udvandrede til Sjælland, hvor lønnen var højest og mange erhvervs-muligheder størst. Udsigt til gårdfæste kunne også virke tillokkende, navnlig ved sammenligning med de fynske godser, hvor indfæstningerne både i tiden før og efter stavnsbåndets indførelse var langt højere (tabellerne s. 228 og s. 348). At mulighederne i reglen var bedst i nærheden af København, kan vi være enige om.

Jeg er heller ingen ynder af »moralske vurderinger«, men citatet øverst s. 284 er lørevet fra sin sammenhæng, og derved taber det sin fulde mening. M.h.t. noter kan man skønne forskelligt. En konsekvent gennemførelse ville kræve et uhyre antal fodnoter og af pladshensyn en stærkt forkortet fremstilling. Hvad angår *bibliografien* s. 447–56 finder jeg selv mangler. De instruktive forskningsoversigter i Fortid og Nutid burde være nævnt. Enkelte af de i noterne 20, 21 og 22 nævnte afhandlinger forelå dog endnu ikke, da jeg forberedte min bog om det danske landbosamfund.

Henrik Stevnsborg: Københavnske politi- og domsmyndigheder

I december 1976 gjorde Harald Jørgensen som daværende landsarkivar ved det sjællandske landsarkiv en slags status: »Kort efter min

tiltrædelse som landsarkivar i 1962 enedes man om indenfor huset at give en nyregistrering af (domstols- og politiarkiver fra de ældste tider og indtil retsplejereformens gennemførelse 1. okt. 1919) en høj prioritering«, skrev han dengang (Københavnske politi- og domsmyndigheder, herefter KPD, IV 1976, forord). Handling var så sandelig fulgt på ord. Lollandske, falsterske, bornholmske og sjællandske »retsbetjentarkiver« var i mellemtiden blevet nyregistreret; og som kronen på værket var de københavnske politi- og domsmyndigheders arkivalier blevet gennemgået, »udtyndet«, ompakket, restaureret og nyopstillet.

Resultaterne af denne sidste kraftanstrengelse blev i 1975–76 præsenteret for arkivets gæster i form af 4 stencilerede, såkaldte »foreløbige arkivregistraturer«. Landsarkivet kunne i december 1976 med føje være stolt af sig selv; for intet, end ikke den mest velfunderede kritik af hverken opstilling, kassationspraksis eller registraturer, kan røkke ved det formålstjenlige i at have gjort de vigtige politi- og retsarkiver lettere tilgængelige, end de var før. Disse bestræbelser går f.s.v. smukt i takt med de ændrede behov inden for dansk historieforskning, der, med Niels Steensgaards ord, fra omkring midten af 1960'erne i stadig stigende grad orienterede sig mod både teoretiske og empiriske studier af »minoriteter og uofficielle grupper som hekse, slaver, indianere, højreekstremister, oprørske bønder, kvinder og forbrydere i al almindelighed. Hertil (kom) en frodig blomstring i studiet af folkelige bevægelser, andelsbevægelser, afholdsbevægelser, arbejderbevægelser« (Universalhistorie, samfundshistorie og historisk strukturalisme, Historisk Tidsskrift 1980, s. 91). Med sådanne forskningsområder ligger det nær at gå til et kildemateriale som netop rets- og politiarkiverne.

Den dokumenterede velvilje hos det sjællandske landsarkiv til at sætte ressourcer ind på at lette adgangen til dette relevante kildestof for

4. Jeg har dog en række henvisninger om lønnesæd m.m. i min bog om landbosamfundet, samt i »Husmand og Inderste« (især s. 171–79, 233–50).